

- 14 Об этимологии см.: Karl Reichl, *Turkic Oral Epic Poetry*, 62; Турсунов Едыге Даригулулы. *Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау*. Астана, 1999, 203–206.
- 15 Турсунов Едыге Даригулулы. *Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау*, 206.
- 16 Радлов В. В. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. 4, ч. 1. СПб, 1911, 120; В. Радлов. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. 1, ч. 1. СПб, 1893, XI.
- 17 Сидоров Н. П. К вопросу об авторах «Слова о полку Игореве». *Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей*. М., Л. 1950, 172–173.
- 18 Турсунов Едыге Даригулулы. *Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау*, 214.

Вадим Ставиский

Невідомий похід Токтамиша проти Великого князівства Литовського восени 1380 року?

Восени 1380 року хану Токтамишу вдалося знищити свого останнього потужного противника — еміра Мамаю. Ця важлива подія знаменувала завершення двадцятирічної міжусобної війни в Улусі Джучі, відомої з джерел як «Велика замятня». Новий правитель почав швидко наводити лад в державі. Було проведено низку реформ, що мали відновити роботу державного апарату та армії, покращити економіку тощо¹. За часів «замятні» Золота Орда втратила цілу низку областей, а чимало регіонів, що залишилися в її складі, підпорядковувалися лише номінально. Хан вдався до військових дій, спрямованих на відновлення цілісності держави. Відомі походи на Москву 1382 р.², на Хорезм 1383 р.³, «Солхатська війна» з генуезцями в Криму 1385 р.⁴, в тому ж таки 1385 р. було кинуте виклик Тамерлану у боротьбі за територію в Середній Азії та Закавказзі⁵. На цьому фоні дивує «тиша» на західному кордоні Золотої Орди, адже саме тут Улус Джучі зазнав найбільших територіальних втрат за часів громадянської війни. У 1362 р. Велике князівство Литовське (далі ВКЛ — *Авт.*) відтягло від Золотої Орди землі Чернігово-Сіверщини, Київщини і Поділля. Було не лише втрачено чималі території, але й відрізано від Орди її найзахіднішу область, так званий «Улус Ногаю».

Слід відзначити, що джерела ставлять дослідника у скрутне становище. При тому, що протягом XIV ст. Золота Орда і ВКЛ конкурують за один і той самий регіон, відомостей про відносини між ними обмаль, і вони носять уривчастий характер. Можливо тому діяння Вітовта, значно краще відображені в джерелах, видаються нам такими монументальними, адже ми не знаємо в повному обсязі всіх перепитій політики його попередників. В даній замітці ми спробуємо реконструювати один з фрагментів стосунків між державами Гедиміновичів і Джучидів у кінці 1380 р.

Причиною, що дозволила ВКЛ завоювати частину ординських областей, було послаблення і фактичний розпад Золотої Орди. Проте громадянські війни і раніше точилися в державі Джучидів, але після них починався черго-

вий етап відновлення влади і реконквісти прикордонних земель. Усобиця, відома як «Велика замятня», не стала винятком. Утім, на відміну від минулих внутрішніх війн, цей конфлікт затягнувся на два десятиліття, що дало змогу ВКЛ закріпитися на зайнятих землях (Чернігово-Сіверщина, Київщина і Поділля) й інкорпорувати їх в систему держави Гедиміновичів⁶. Питання про долю цих територій після неминучого завершення внутрішнього протистояння в Золотій Орді й відновлення її єдності залишалось, однак, відкритим.

Для ВКЛ об'єктивно було вигідним існування так званої Мамаєвої Орди (як сприймали і називали сучасники володіння Золотої Орди, контрольованої Мамаєм⁷). Завдяки союзним відносинам із еміром Литва була захищена зі сходу. Своєю чергою, Мамай мав надійний тил і матеріальну підтримку з боку ВКЛ. Падіння Мамаєвої Орди 1380 р. і відновлення єдності в Золотій Орді кардинально вплинуло на розташування сил в даному регіоні.

На кінець XIV ст. ВКЛ являло собою конгломерат удільних князівств, політично об'єднаних однією династією — Гедиміновичів. На українських землях це мало такий вигляд: Чернігово-Сіверщина і Київщина знаходилися у володінні нащадків великого князя литовського Ольгерда, а Поділля належало його племінникам Коріатовичам⁸. Володіння Мамаєвої Орди мали двозначний статус. Офіційно на чолі Орди стояв хан-маріонетка — спочатку Абдуллах, пізніше Мухаммед-Булюк — намісником якого вважався емір Мамай. При цьому, Мамай і його ставленики сприймали себе як правителі всієї Золотої Орди⁹.

Внаслідок литовського наступу у 1362 і 1374 р. кордон між ВКЛ і Золотою Ордою мав такий вигляд. Поділля клином до Чорного моря розрізало навпіл західні володіння Джучидів, так зване «Крило Мувала». Відповідно на заході це князівство межувало з улусом Ногая, який був фактично незалежним і лише номінально визнавав владу Мамаєвої Орди. Кордон проходив по Дністру і в окрузі Білгорода-Дністровського. У відносинах подолян і нагаєвих татар мав місце перманентний конфлікт. З папської булли подільському князю Олександру Коріатовичу дізнаємось про його постійні війни з татарами,¹⁰ під якими, на нашу думку, треба розуміти саме цих, «західних», татар. До такого висновку схиляє декілька міркувань. По-перше, конфлікт подільських князів із нагаєвими татарами впливав із самої специфіки виникнення Подільського князівства. Та обставина, що з нападами татар Олександр був в стані впоратися самостійно, змушує підозрювати, що ці конфлікти були локальними і втягували обмежені сили,¹¹ неспівставимі із тими, які міг залучити Мамай. Крім того, вся політика Мамаєвої Орди була спрямована в протилежний бік — на схід — з метою контролювати головні території Золотої Орди, і саме там документовані головні військові і політичні акції, пов'язані з його ім'ям. Похід же Ольгерда 1362 р. є всі підстави вважати частиною домовленостей між ним і Мамаєм¹². В історіографії на сьогодні домінує думка, що Олександр загинув від татар приблизно 1380 р.¹³ Отже маємо якусь невідому нам потуж-

ну військову акцію, в якій загинув подільський правитель. У хроніці Йогана Пошильге (поч. XV ст.) читаємо:

У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами у Синьї Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари позвали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар¹⁴.

Отже йдеться про битву на території Подільського князівства. На нашу думку, тут маємо справу або з контамінацією — створенням повідомлення внаслідок накладання двох різних сюжетів, або з відгомном про справжню подію кінця 1380 р. Більше інформації надає грамота київського князя Володимира Ольгердовича Юрію Івантичу Половцю-Ружинському, датована 19 січня індікта 4. З неї дізнаємося, що внаслідок нападу Заволзьської Орди постраждала низка маєтностей Половця-Ружинського довкола Києва, на правому березі Дніпра, а також на Десні, Удаю та Острі¹⁵. Щодо того, на який саме рік вказує проставлений у грамоті індікт, то Ф.М. Шабульдо, виходячи з того, що 1396 р. Володимира вже не було в Києві, вважав, що це 1381 р.,¹⁶ з чим погоджується й О. Морозов¹⁷. Підтримуючи зазначені висновки, додамо, що 1366 р. (на який теж припадає даний індікт), на нашу думку, є сумнівним. Тоді вторгнення міг здійснити лише Мамай. Але він був союзником ВКЛ, заклопотаний боротьбою за Сарай, і, нарешті, в грамоті мова йде про «Орди Заволзьку». Справа в тому, що в Київському князівстві так могли називати лише вихідців з Лівобережжя Волги, як це простежується за Литовською Метрикою кінця XV–XVI ст.¹⁸ Для киян «заволжцями» могли бути лише війська Токтамиша, причому якраз 1380–1381 рр., коли він підступив зі сходу до Дніпра. По відношенню до Орди Мамаєва подібної назви джерела не знають. В той же час прорив з-за Волги у 1365–1366 р. якоїсь іншої Орди, ми виключаємо. На жаль з грамоти не ясно, чи всі згадані у ній маєтки зазнали нападу, чи лише ті, за які на початку документа просить Половець-Ружинський.

Отже, існують певні свідчення, що наприкінці 1380 р. ВКЛ зазнало нападу з боку Золотої Орди.

Натяки на причини цього вторгнення містить історія, пов'язана із долею Мамаєва та його синів.

Згідно з родовою історією князів Глинських (що виводили себе від нащадків Мамаєва), два сини еміра після загибелі батька втекли від Токтамиша і поневірялися по степах. Згодом молодший повернувся до Орди, старший — Мансур, після Куликовської битви прийшов до Києва, де був прийнятий Вітовтом і отримав від нього землі, на яких збудував декілька міст (Глинськ і Глинське)¹⁹. Зустріч із Вітовтом належить до числа легендарних подій, що й типово для часу виникнення родового переказу (XV–XVI ст.), коли намагалися пов'язати свої права чи статус із Вітовтом Кейстутовичем. Насправді

він з'явився в Києві лише після смерті 1395 р. двоюрідного брата Скиргайла Ольгердовича.

Між смертю Мамаєва і здобуттям Києва Вітовтом минуло 15 років. Сумнівно, щоб Мамаєвич мав можливість так довго переховуватися в степах. Та й зазначені міста вже згадуються в списку міст Кіпріана, який датується приблизно серединою 90-х років²⁰. Там же бачимо ці міста ближче до Дніпра. Саме там проходила південна ланка литовсько-ординського кордону, адже територія колишнього Переяславського князівства ще залишалася за Золотою Ордою²¹.

Традиційно вихідці зі степу або ж залишалися при своїй релігії, або приймали віру нового патрона. Вітовт був католиком, а Глинські — православними. Хто ж міг бути тим реальним православним патроном? Вочевидь, мова може йти лише про Володимира Ольгердовича, засновника місцевої київської династії, яка помилково відома в історіографії як «Олельковичі». У такому разі вихід старшого Мамаєвича до ВКЛ слід шукати наприкінці 1380-го року.

Більшої ясності в сюжет з Глинськими вносить повідомлення пізньої (сер. XVIII ст.), але заснованої на золотоординській традиції кримсько-татарської хроніки *Умдат ат-таварих* ал-Хаджж Абд ал-Гаффар Киримі²². Перш ніж навести повідомлення цього джерела, слід повернутися до того, що сталося в Мамаєвій Орді восени 1380 р. Політична ситуація змінювалася з калейдоскопічною швидкістю. 8 вересня відбулася Куликовська битва. Після поразки Мамай збирає нове військо і в тому ж році на р. Калка (Кінські Води) зустрічається з Токтамишем. Сутичка між передовими загонами закінчилася перемогою хана. Утім, сил для зайняття улусу без підтримки місцевих феодалів у нього не було. Згідно *Никонівського літопису* «Мамаєві же князі» (тобто еміри правого крила) вирішили визнати Токтамиша²³. Дані хроніки Киримі дещо розходяться з літописними. Кримське джерело стверджує, що Мамай не втік від Токтамиша, а навпаки прийняв його в своїй ставці неподалік р. Кінські Води. Спочатку хан не збирався завдавати шкоди еміру. Проте серед оточення Мамаєва виник заколот з метою знищення еміра, і Токтамиш не став цьому на заваді. Спроба Мамаєва втекти зазнала невдачі, і його було вбито в районі Овечої Води²⁴. Проте син Мамаєва з частиною підданих втік на правий берег Дніпра і розташував свої кочів'я в міжріччі Інгул-Інгулець²⁵. Іншими словами, він перейшов на територію Подільського князівства. Імовірно, Токтамиш, користуючись тим фактом, що під його рукою стояло мобілізоване військо (приведене ним із-за Дону, а також і з приєднаними туменами Мамаєва), послав це військо навздогін Мамаєвичу. І цим, в свою чергу, здійснив вторгнення в Подільську землю, а потім, рухаючись за втікачами на північ, і в Київську. Подібні маршрути татарських нападів були типовими для XVI ст.²⁶. Те, що сину Мамаєва вдалося укритися на Київщині, а повідомлень про напад татар безпосередньо на Київ ми не маємо, говорить про, те, що Токтамиш не ставив за мету захоплення міст чи відторгнення територій. Його похід мав демонстративний характер.

- 1 Детальніше про внутрішню політику Токтамиша див.: Миргалеев И.М. *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*. Казань, 2003.
- 2 Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*. Саранск, 1960, 144; Похлебкин В.В. *Татары и Русь. 360 лет отношений 1238–1598*. М., 2005, 62–64.
- 3 Почекаев Р.Ю. *Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды*. СПб, 2010, 164.
- 4 Крамаровский М.Г. Латинская Романия и Золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь. *Степи Европы в эпоху средневековья*. Донецк, 2000. Т. 1, 258; Гюзелев В. *Очерци върху историята на българския Североизток и черноморието (края на XII — начато на XV век)*. София, 1995, 80; Феодосия. Феодосия, 2008, 37; Бочаров С.Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.). *Причерноморье в средние века*. М., СПб. Вып. 3, 1998 (<http://annals.xlegio.ru/blacksea/kafa/kaffa.htm>).
- 5 Шереф-ад-дин Йезди. Книги побед. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечение из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном*. М., Л., 1941. Т. 2, 151; Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*, 146; Миргалеев И. Правление Токтамыш-зана. *История Татар*. Т. 3. Казань, 2009, 708.
- 6 Шабульдо Ф.М. Наративні джерела і перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. К., 2005, 57–74; Шабульдо Ф.М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема*, 9–27; Черкас Б. *Синьоводська битва 1362 р. Історичний нарис*. К., 2012.
- 7 Фетищев С.А. *Московская Русь после Дмитрия Донского 1389–1395 гг*. М., 2003, 184.
- 8 Kazimierz Stadnicki, *Synowie Gedymina: Monwid, Narymunt, Jewnuta, Koriat* (Lwów, 1881); Сіцинський Ю. *Поділля під владою Литви*. Кам'янець-Подільський, 2009.
- 9 Измайлов И. «Великая заматня». *История татар*. Казань, 2009. Т. 3, 695–706; див. також: *Мамай. Опыт историографической антологии*. Казань, 2010.
- 10 Janusz Kurtyka, “Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 г.,” *Rocznik Przemyski*. 40, 4 (2004), 155.
- 11 Згідно турецьких джерел, ці еміри мали усього кілька тисяч воїнів, див.: Руссев Н.Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus: Культурная антропология. Археология*. Кишинёв, 1999, № 5, 390.
- 12 Шабульдо Ф.М. *Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання*. Київ, 1998; Шабульдо Ф.М. Чи існував ярлик Мамай на українські землі? (До постановки проблеми). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, 100–122.
- 13 Kazimierz Stadnicki, *Synowie Gedymina*, 156–157; Сіцинський Ю. *Поділля під владою Литви*, 32.
- 14 *Jahrbücher Johannes Lindenblatts. Oder Chronik Johannes von Pusilie: Offizials zu Rtesenburg* (Königsberg, 1823), 45–47. Альберт Кранц у *Вандалії* (1619 р.) навіть подас дату події: «Було це в 1381 р. після народження Христа».
- 15 Rulikowski E. *Opis powiatu Wasylkowskiego* (Warszawa, 1853), 33–34; Похилевич Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии*. Біла Церква, 2005, 160; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина. *Ніжинська старовина*. 2006, вип. 1 (4), 39.
- 16 Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. К., 1987, 84.
- 17 Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина, 42.
- 18 Черкас Б. *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540)*. К., 2006, 151–167.
- 19 Трепавлов В.В. Предки «Мамай-царя». Киятские беки в «Подлинном родословне Глинских князей». *Мамай. Опыт историографической антологии*. Казань, 2010, 136; Шенников А.А. Княжество потомков Мамай (к проблемам запустения Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв. — <http://kraevedenie.net/2008/12/07/mamay-glinsky>).
- 20 Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки*. Т. 40. М., 1952, 214–259.
- 21 Черкас Б. Улус Манкерман: спроба реконструкції. *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 11. К., 2011, 162–166.
- 22 Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай. *Мамай. Опыт историографической антологии*, 183–197.
- 23 *ПСРЛ* 11: 159; Почекаев Р.Ю. *Цари Ордынские*, 138–140; Миргалеев И. *Политическая история Золотой Орды*, 59.
- 24 Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай, 193.
- 25 Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай, 193.
- 26 Черкас Б. Україна в політичних відносинах...